

Wojciech Szczotok

Akademia Nauk Stosowanych w Raciborzu

KONCEPCJE NADCZŁOWIEKA NA PRZESTRZENI LAT

Streszczenie (abstrakt): W niniejszym artykule poruszone zostały kwestie dotyczące różnych koncepcji nadczłowieka, jakie pojawiły się na przestrzeni wieków. Od przedstawienia koncepcji Friedricha Nietzschego, nazistowskiej Adolfa Hitlera, aż po bardziej futurystyczną Williama Gibsona i Mike'a Pondsmitha, która to kontynuowana jest aż do dzisiaj przez kolejnych twórców oraz zespoły deweloperskie. Wszystkie teorie zostały podparte dziełami literackimi oraz audiowizualnymi, w których autorzy zawarli swoje przemyślenia na temat tego, w jaki sposób człowiek może stać się lepszy od innych. Na podstawie ich dokonań w dziedzinie sztuki wysunięte zostały wnioski, czy idea nadczłowieka ma w ogóle prawo się ziścić w prawdziwym świecie.

Słowa kluczowe: nadczłowiek, idea, wpływ, rozwój, przekraczanie granic

CONCEPTS OF THE OVERMAN OVER THE YEARS

Abstract: This article discusses various concepts of the superman that have appeared over the centuries. From the presentation of the concept of Friedrich Nietzsche, the Nazi concept of Adolf Hitler, to the more futuristic concept of William Gibson and Mike Pondsmith, which is continued to this day by subsequent creators and development teams. All theories were supported by literary and audiovisual works in which the authors included their thoughts on how a person can become better than others. Based on their achievements in the field of art, conclusions were drawn as to whether the idea of a superman could come true in the real world at all.

Keywords: idea, influence, development, crossing boundaries

Wstęp

Ludzkość dążyła do rozwoju praktycznie od samego początku swojego istnienia. Poprzez wieki formowały się przeróżne idee dotyczące tego, gdzie powinna ona zmierzać. Jedne z nich zostały już dawno zapomniane, a inne cały czas żyją w naszej świadomości. Warto się zapoznać przynajmniej z kilkoma z nich, nawet jeżeli wydają się one być sprzeczne z naszymi własnymi przekonaniem. Bowiem co może być lepszego w rozwoju człowieka, aniżeli konfrontacja ze stanowiskiem całkowicie odmiennym.

Poniższy artykuł poświęcony został trzem koncepcjom, które powstały na przestrzeni trzech ostatnich wieków. Kwestie w nim zawarte dotyczą ogólnego zarysu wymaganych warunków rozwoju oraz ewentualnych konsekwencji, z jakimi ludzkość musi się zmierzyć.

XIX-wieczna koncepcja Friedricha Nietzsche

Autorem *Tako rzecze Zaratustra* jest niemiecki filozof Friedrich Nietzsche, urodzony 15 października 1844 roku w miejscowości Röcken. Będąc znawcą antyku¹, wiele inspiracji filozoficznych zaczerpnął ze starożytnej Grecji. Stamtąd właśnie zapożyczył swoją fascynację ludem Hiperborejczyków². Jedną z najbardziej podstawowych koncepcji, które opracował, jest tzw. „wola mocy”. Wedle niej ludzie tworzą swój własny świat z odrębnymi wartościami. Tym samym umiejscowił człowieka w samym centrum, wykluczając koncepcję Boga oferowaną przez praktycznie wszystkie religie³.

Sumą wszystkich jego poglądów było powstanie wielu dzieł, z których *Tako rzecze Zaratustra* wydaje się być najbardziej rozpoznawalnym⁴. Książka ta opowiada o tytułowym Zaratustrze, będącym ucieleśnieniem wszystkich jego marzeń o nadczłowieku. Według definicji ze „Słownika języka polskiego PWN”, takie określenie można zastosować, gdy mówimy „o człowieku oceniającym się jako osoba ponadprzeciętna”⁵. Taką właśnie osobą jest w tym przypadku tytułowy bohater, który do stania się tym, kim jest, musiał przeistoczyć się w lepszego od innych.

W pierwszym rozdziale *O trzech przemianach*, będącym pierwszą z mów Zaratustry, przedstawiona zostaje koncepcja przemian ducha. Transformacje te przechodzą odpowiednio: od stania się wielbłądem, przez lwa, aby na końcu przeobrazić się w dziecko. Wielbłąd utożsamia tutaj najbardziej podstawową i zarazem najliczniejszą grupę ludzi na świecie. Są nią wszyscy ci, którzy w posłuszny sposób wykonują polecenia i podtrzymują zastane w świecie wartości. Może to być swego rodzaju aluzją do wejścia w dorosłość młodych ludzi, którzy wkraczają w świat dorosłych pełni zapału: „Cóż jest ciężkie? pyta juczy duch i klęka, jako wielbłąd, aby go dobrze obładowano”⁶. Tego typu osoby biorą na swoje barki wszystkie trudy życia oraz utrzymania świata, nie realizując przy tym własnych pragnień. Drugim etapem jest przemiana w lwa. Utożsamia on siłę, która jest w stanie przeciwstawić się uciskającym. Tym samym są to ludzie zdolni do zburzenia tego, z czym się nie zgadzają. Dotyczy to zarówno świata fizycznego, jak i metafizycznego: „[...] lwem staje się tu duch, wolności pragnie sobie złupić i panem być na własnej pustyni. [...] wrogiem chce mu być jako i Bogu swemu ostatniemu”⁷. W dalszej części tekstu autor wprowadza bardzo znaczącą kwestię. Dotyczy ona słów „musisz” oraz „chcę”. To pierwsze utożsamiane jest ze smokiem, który jest upostaciowaniem zastanego porządku

¹ Nietzsche już w wieku 25 lat został profesorem filologii klasycznej na uniwersytecie w Bazylei. Ostatecznie porzucił tę dziedzinę na rzecz zajmowania się krytyką tradycyjnej myśli filozoficznej oraz religijnej.

² Platforma edukacyjna Ministerstwa Edukacji i Nauki, <https://zpe.gov.pl/pdf/P7m3CjvjM> [dostęp: 09.10.2023].

³ A. Heywood, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 225.

⁴ W kolejnych latach życia stworzył również wiele innych cenionych dzieł jak: *Poza dobrem i złem*, *Z genealogii moralności* czy *Antychryst*.

⁵ Encyklopedia PWN, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/nadczy%20wiek.html> [dostęp: 09.10.2023].

⁶ F. Nietzsche, *Tako rzecze Zaratustra*, Wydawnictwo Hachette, Warszawa 2021, s. 27.

⁷ Ibidem, s. 28.

i braku aprobaty dla jakichkolwiek zmian. To właśnie on jest największym przeciwnikiem Iwa, którego to duch wprost wyznaje, iż chce wprowadzenia tego, co uważa za słusne⁸. Autor jednak nie poprzestaje na tym i nadczłowiek w swojej ostatecznej, najlepszej wersji, stać się musi dzieckiem. Oznacza to ni mniej ni więcej, iż musi być zdolny do wykorzystania zdobytej wolności. A za tym idzie poskromienie wewnętrznej buńczuczności i niejako rozpoczęcie wszystkiego od nowa. Bowiem według Nietzschego najwyższą wartością, z jaką można utożsamić wyrośnięcie ponad resztę, jest akt tworzenia. Bycie twórcą to nic innego jak nadawanie kształtu rzeczywistości. Człowiek skupiony tylko na „walecznym” podejściu nie jest w tym przypadku zdolny do takiego działania. Jak pisze sam autor, tylko charakter dziecięcia jest do tego zdolny: „Niewinnością jest dziecię i zapomnieniem, jest nowopoczęciem, jest grą, jest toczącym się pierścieniem, pierwszym ruchem, świętego „tak” mówieniem”⁹. Wynika z tego, że ów nadczłowiek pozbawiony jest wszelkiego rodzaju uprzedzeń, wpojonego spojrzenia na świat¹⁰, dysponując dziecięcym zapałem oraz spojrzeniem charakterystycznym dla tej grupy¹¹.

Już w swoich czasach Nietzsche dostrzegał postępujący konsumpcjonizm i powoli postępującą degradację społeczeństwa. I mimo wielu kontrowersji, które bez wątpienia można by przypisać jemu i jego dziełom¹², to nie można mu odmówić co najmniej jednej racji. Ludzkość dąży nieustannie do osiągnięcia swojego momentu krytycznego. Pytanie, jakie nasuwa się w tym miejscu, to: Co nas czeka, gdy do niego dotrzemy?. Przedstawił on tutaj koncepcję, że albo ludziom uda się postawić następny krok ewolucyjny ku staniu się nadczłowiekiem, albo czeka ich los ostatniego człowieka. A jego opis niewiele odbiega od ogółu współczesnego społeczeństwa: „Czym jest miłość? Czym jest twórczość? Czym jest tęsknota? Czym jest gwiazda? – tak pyta ostatni człowiek i mruży wzgardliwie oczy”¹³.

Dwudziestowieczna koncepcja Adolfa Hitlera

20 kwietnia 1889 urodziła się jedna z najbardziej rozpoznawalnych postaci w historii świata. Tego dnia w austriackim mieście Braunau am Inn na świat przyszedł Adolf Hitler. Syn państwowego urzędnika celnego przeszedł wyboistą drogę przez front pierwszej wojny światowej, wstąpienie do Niemieckiej Partii Pracy, aż do objęcia funkcji kanclerza Niemiec w 1933 roku. Opracował filozofię, którą w dużej mierze zawarł w napisanej przez siebie książce *Mein Kampf*. Przez zdecydowaną większość ludzi na świecie uznawany za jednego z najstraszliwszych dyktatorów w historii świata, choć w ostatnim czasie zdarzają

⁸ Jest to oczywista aluzja do koncepcji woli mocy, która wynika właśnie z wnętrza, a nie zewnętrznych czynników.

⁹ Ibidem, s. 28.

¹⁰ Włącznie z tym religijnym.

¹¹ W tym miejscu warto nadmienić, iż nieco podobny pogląd zaprezentował brytyjski scenarzysta Alan Moore w jednym ze swoich najbardziej niezwykłych dzieł, jakim niewątpliwie jest *Prometha*. Tam, podobnie jak u niemieckiego filozofa, dziecko zostało przedstawione jako istota, która odbiera świat na zupełnie innym poziomie niż osoby dorosłe.

¹² Włącznie z tym, że to jego siostra była odpowiedzialna za redakcję jego dzieł. Aż do swojej śmierci sympatyzowała z ruchem narodowego socjalizmu.

¹³ Ibidem, s. 14.

się również głosy, które nie uważają jego porażki za coś pozytywnego. Idealnym przykładem jest liderka partii AfD, która wprost nazwała porażkę III Rzeszy „porażką swojego kraju”¹⁴.

Bardzo często koncepcję nadczłowieka przedstawioną przez Nietzschego przyrównuje się do tej autorstwa Hitlera. Mimo iż na żadnej stronie *Mein Kampf* nie znajdziemy wzmianki bezpośrednio odnoszącej się do niemieckiego filozofa, to pewne inspiracje są dość mocno wyczuwalne. Tak czy inaczej Hitler w swoim dziele czy głoszonej filozofii nie był oryginalny. Od koncepcji zasiedlania terenów wschodnich przez Niemców¹⁵, aż po kreowanie rasy lepszej od innych¹⁶. Nie przeszkodziło mu to jednak porwać milionów, które dały się skusić niezwykle obiecującej wizji.

Rys. 1. Plakat propagandowy Hitlerjugend

Źródło: <https://ciekawostkihistoryczne.pl/2018/10/15/lebensborn-nazistowski-program-hodowli-nadludzi/> [dostęp: 09.10.2023]

¹⁴ Niemka nie poszła do Rosjan. Liderka AfD szokuje wyjaśnieniem, <https://wiadomosci.wp.pl/niemka-nie-poszla-do-rosjan-liderka-afd-szokuje-wyjasnieniem-6940353179908704a> [dostęp: 09.10.2023].

¹⁵ Termin lebensraum [niem.] (przestrzeń życiowa) przedstawił w XIX wieku niemiecki geograf oraz etnograf Friedrich Ratzel.

¹⁶ Tutaj można się doszukiwać inspiracji Hiperboryjczykami, którzy według starożytnych Greków mieli zamieszkiwać tereny mroźnej północy. Mieli być ludem zdolnym przekraczać własne możliwości oraz posiadać wielkie zdolności kulturotwórcze.

Übermensch przedstawiony przez nazistowskiego dyktatora, mimo pewnych cech wspólnych, w rzeczywistości różni się od wersji wspomnianego już poprzednika. Podstawowymi różnicami są tutaj kwestie skupienia się Hitlera na sprawach rasowych oraz jego podejście do innych narodowości i kultur. Tam gdzie nadczłowiek Nietzschego miał odplącać „zwykłemu” społeczeństwu dobrocią, tam wersja nazistowska propagowała całkowitą dominację. Tak mocne przywiązanie do rasy sprawiło wyodrębnienie w ludzkości trzech typów: „[...] twórców kultury, krzewicieli kultury i niszczyieli kultury, to jako przedstawiciel tego pierwszego rodzaju wchodziłby tylko Aryjczyk”¹⁷. Stawia to jasny podział na nadludzi (Niemców będących spadkobiercami Aryjczyków) oraz ludzi akceptowalnych, którzy są co najwyżej godni obcowania z ich kulturą (za takich zostali uznani ówcześni sprzymierzeńcy w postaci Japończyków). Na samym końcu tego podziału była praktycznie cała reszta ludności ze szczególną niechęcią kierowaną w stronę Słowian oraz największą do Żydów. Taka postawa sprawia, że nazistowski typ nadczłowieka był tak naprawdę przeciwieństwem dziewiętnastowiecznego Zaratustry. Trudno również uznać jakiegokolwiek tezy przedstawiane przez Hitlera za racjonalne. Jego wersja nadczłowieka praktycznie w całości oparta została na ksenofobicznym strachu wobec obcych. Szukanie jakiegokolwiek usprawiedliwienia dla wyższości rasy aryjskiej nad innymi przypomina nic innego jak próbę zwykłego dowartościowania. Nie ma bowiem żadnych przesłanek, aby jakaś grupa ludzi mogła mieć większe predyspozycje tylko ze względu na swoje pochodzenia oraz czystość krwi. Cała narracja przypomina raczej tworzenie mitologii w oparciu o najbardziej niskie instynkty¹⁸.

W III Rzeszy doszło również do bezprecedensowego tworzenia nadludzi¹⁹. Odbywało się to w postaci indoktrynowania ludzi od ich najmłodszych lat. Jednak mimo przekonania członków Hitlerjugend o swojej wyjątkowości i uznaniu się za lepszych od innych, co wpisuje się w definicję nadczłowieka, kluczowym czynnikiem była tutaj motywacja. A ta została zbudowana na kruchym fundamencie, opartym na ślepej wierze w całkowicie wymagowane filary.

Ta koncepcja prowadzi do bardzo prostego wniosku. Mówi nam, co może się stać, gdy ktoś, kto rzeczywiście nie posiada zdolności do obcowania z kulturą, bierze się za jej rozkodowywanie i co gorsza tworzenie takowej. W wyniku braku takich umiejętności u Adolfa Hitlera powstała idea przesiąknięta złem. Nie przyniosła światu nic dobrego, a jedynym pozytywnym aspektem, jaki pozostał ludziom, spoglądającym na nią z perspektywy historycznej, jest to, iż wiemy jak bardzo powinniśmy wystrzegać się tego typu myślenia.

¹⁷ A. Hitler, *Mein Kampf*. Edycja krytyczna, Bellona, Warszawa 2021 s. 333.

¹⁸ Taka sytuacja oczywiście nie wzięła się znikąd. Wrota do niej otwarte zostały dzięki porażce Niemiec w pierwszej wojnie światowej, ustanowionemu w 1919 roku traktatowi wersalskiemu oraz późniejszemu traktowaniu Niemców przez zwycięzców. Te czynniki wraz z pogłębiającym się kryzysem pozwoliły takim ideom jak hitlerowska idea nadczłowieka nie tyle zaistnieć, ale dać milionom Niemców przekonanie, że to nie oni, a ludzie gorsi od nich są winni nieszczęściu jakie ich spotyka każdego dnia.

¹⁹ Nadludzi w odniesieniu do innych ras, bowiem w samej Rzeszy za głównego nadczłowieka, jednostkę idealną, uchodził sam Hitler.

XXI-wieczna koncepcja

Druga połowa dwudziestego wieku przyniosła pewne sposoby patrzenia na świat, które wykroczyły poza sferę fantastyki dopiero w aktualnym stuleciu. Rozwój techniki oraz udział nowych technologii w naszym codziennym życiu przybliżył nas do transhumanizmu bardziej niż kiedykolwiek wcześniej. Sprawia to, że aktualne myślenie o nadczłowieku jest mniej związane z wpajaniem ideologii czy szukaniem wewnętrznej siły, a bardziej z technologią właśnie.

Pojawiają się nowe koncepcje z coraz większą ingerencją w człowieka. W ostatnim czasie coraz częściej mówi się o dynamicznie postępujących badaniach nad wszczepianiem implantów mózgowych²⁰. Zasadne w tym miejscu staje się pytanie, czy to, co poniekąd przedstawiał Nietzsche, stanie się prawdą. Czy zbytnie i nieprzemyślane uzależnienie się od technologii na taką skalę przyczyni się do ewentualnego upadku ludzkości? Coraz większy konsumpcjonizm, jaki wynika aktualnie z największego w historii dostępu do sieci, sprawia, że ludzie stają się nie tyle bardziej głodni wiedzy, co uzależnieni od pewnego rodzaju bodźców. Sprawia to, że ewentualne ulepszenie staje się elementem coraz większego komfortu życiowego, zatracając przy tym wewnętrzną potrzebę rozwoju.

Koncepcje pojawiające się w kulturze, jak chociażby ta zaprezentowana przy okazji gry *Cyberpunk 2077*, wydają się nie tyle bliskie, co dziejące się już teraz. Bowiem świat, w którym ludzie są coraz bardziej uzależnieni od praktycznie wszystkiego, od czego można się uzależnić, widoczne podziały klasowe i ogólny zastój na wszystkich płaszczyznach życiowych może być obserwowany na co dzień. A nadczłowiek, którym miał stać się zwykły człowiek, w niczym nie przypomina jednej z cudownych wizji przedstawiających dobre życie. Paradoxem jest, że im ludzie osiągają wyższy poziom, tym ich egzystencja staje się proporcjonalnie niższa. Przez to nie można wykluczyć ziszczenia się podobnego scenariusza jak w hitlerowskich Niemczech. Tylko że w tym przypadku ludzie sami oddają swoją wolność za mrzonkę stania się kimś lepszym, wierząc w obietnice korporacji, tworzących sprzęt i technologię mającą to umożliwić.

Z wiadomych względów trudno jest wyrokować, na ile taka przyszłość rzeczywiście ma możliwości spełnienia się²¹. Na ten moment nie znaleźliśmy się jeszcze w rzeczywistości, w której wszczepy poprawiające ludzi są dostępne na wyciągnięcie ręki, a korporacje na całe szczęście nie zdobyły aż tak znaczących wpływów²².

²⁰ *Elon Musk rusza z testami na ludziach. Neuralink wszczepi wybrancom chipy do mózgu*, <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/firma-muska-testuje-implanty-mozgowe-ruszyl-nabor/7x5rqwl> [dostęp: 10.10.2023].

²¹ Należy pamiętać, iż powstanie nurtu, jakim jest Cyberpunk, przypada na lata 80. dwudziestego wieku. Za jednego z ojców założycieli uważa się Williama Gibsona, który w 1984 roku wydał powieść *Neuromancer*. Był to czas rządów prezydenta Ronalda Reagana (1981-1989), kiedy to amerykański konsumpcjonizm, rozwój rynku oraz prywatnych przedsięwzięć był największy w historii Stanów Zjednoczonych.

²² Nie oznacza to jednak, iż nadal w wielu kwestiach pozostają one praktycznie bezkarne.

Rys. 2. Grafika koncepcyjna z gry Cyberpunk 2077

Źródło: <https://www.cyberpunk.net/pl/pl/cyberpunk-2077#media> [dostęp: 09.10.2023]

Czy to w ogóle jest możliwe?

Najbardziej zasadne pytanie, jakie nasuwa się w kontekście nadcześniaka, dotyczy prawdopodobieństwa zaistnienia w naszym świecie takiego zjawiska. Czy ludzie w ogóle są zdolni do wejścia na ten mityczny wyższy poziom? Odpowiedzi na to pytanie można się doszukiwać na wielu płaszczyznach. W historii, kulturze czy tezach głoszonych przez myślicieli. Pewne jest jednak to, że ludzie próbowali, próbują i nadal będą próbować się rozwijać. Świadczyć o tym mogą chociażby biblijne teksty, mające kilka tysięcy lat. Historia wieży Babel jest aluzją do tego, co się stanie z ludźmi, którzy przekraczają bariery własnych możliwości. To, co czeka społeczeństwo na końcu, to popadnięcie w konflikt oraz całkowity upadek. Powyższą tezę zdają się potwierdzać przykłady zarówno z czasów drugiej wojny światowej, jak i przewidywania twórców cyberpunkowego gatunku. Jedyną ponadczasową tezą, która może dawać pewien cień nadziei, jest ta, że sami jesteśmy kowalami swojego losu. Tylko od nas samych i naszej wewnętrznej woli zależy, jakimi jesteśmy ludźmi. Więc to, czy uda nam się stać zdolnymi do przeciwstawienia się kolejnym przeciwnościom, zależy od nas. Jak napisał autor I Listu do Koryntian: „Ponieważ bowiem przez człowieka przyszła śmierć, przez człowieka też dokona się zmartwychwstanie”²³. Niemożliwe jest stwierdzenie, czy którakolwiek koncepcja miała większe lub mniejsze racje bytu. Pewne jest tylko, że każda z nich niesie ze sobą bardzo duży bagaż zagrożeń i to właśnie on może być zgubą ludzkości. Czas pokaże, czy granica, do której niewątpli-

²³ Jest to oczywiście interpretacja cytatu w pewnym oderwaniu od całej historii biblijnej. Oddaje on jednak w bardzo jasny sposób fakt, że to właśnie człowiek jest zdolny zarówno do sprowadzenia na siebie zagłady, jak i możliwości do dalszej drogi – *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1990, s. 1304.

wie się zbliżyliśmy, będzie naszą ostatnią, czy okaże się po prostu kolejną przeszkodą możliwą do pokonania. Z całą pewnością wynik tego działania będzie wiekopomny.

Rys. 3. Obraz autorstwa Petera Bruegela przedstawiający wieżę Babel

Źródło: <https://niezlasztuka.net/o-sztuce/pieter-bruegel-wieza-babel/> [dostęp: 10.10.2023]

Koncepcje nadczłowieka pomimo wspólnego podłoża zawierają bardzo wiele detali, które całkowicie je od siebie odróżniają. Każdy nadczłowiek, który mógłby zaistnieć w myśl przedstawionych idei, prezentowałby bardzo skrajne postawy. Od bycia przewodnikiem dla mas, aż po tyrana unicestwiającego miliony w myśl wpojonych mu rozwiązań. Pokazuje to tylko jak wielka odpowiedzialność spoczywa na twórcach kultury oraz jej odbiorcach. O ile ogólnie pojęte dobro może być różnie interpretowane, to przeciętny widz lub czytelnik powinien ze szczególną uwagą przemyśleć każdą kwestię, jaką chciałby wprowadzić w życie. Twórcy idee z kolei muszą w jak największym stopniu pozbyć się własnych uprzedzeń, chcąc, by świat był kształtowany według ich wizji. Szczególnie gdy spojrzysz na kwestię, jak duży wpływ może to mieć na resztę społeczeństwa. Na pewno duża część z nas chciałaby, aby w przestrzeni publicznej przeważały pomysły rzeczywiście dające ludziom coś dobrego. Jak pokazuje przykład koncepcji pochodzącej z dwudziestego wieku, najbardziej musimy wystrzegać się ślepej wiary i ulegania własnym słabościom. A to z kolei może nie być łatwe, gdyż ludzie bardzo łatwo ulegają pokusie łatwego życia, które może im zapewnić nowoczesna technologia.

Bibliografia

1. *Elon Musk rusza z testami na ludziach. Neuralink wszczepi wybrancom chipy do mózgu*, <https://businessinsider.com.pl/wiadomosci/firma-muska-testuje-implanty-mozgowe-ruszyl-nabor/7x5rqwl> [dostęp: 10.10.2023].
2. Encyklopedia PWN, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/nadczy%82owiek.html> [dostęp: 09.10.2023].
3. Heywood, A. *Ideologie polityczne, Wprowadzenie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
4. Hitler A., *Mein Kampf. Edycja krytyczna*, Bellona, Warszawa 2021.
5. *Niemka nie poszła do Rosjan. Liderka AfD szokuje wyjaśnieniem* <https://wiadomosci.wp.pl/niemka-nie-poszla-do-rosjan-liderka-afd-szokuje-wyjasnieniem-6940353179908704a> [dostęp: 09.10.2023].
6. Nietzsche F., *Tako rzecze Zaratustra*, Wydawnictwo Hachette, Warszawa 2021.
7. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Wyd. Pallottinum, Poznań-Warszawa 1990.
8. Platforma edukacyjna Ministerstwa Edukacji i Nauki, <https://zpe.gov.pl/pdf/P7m3CjvjM> [dostęp: 09.10.2023].

Dane kontaktowe

Wojciech Szczotok, wojtek.szczotok@interia.pl